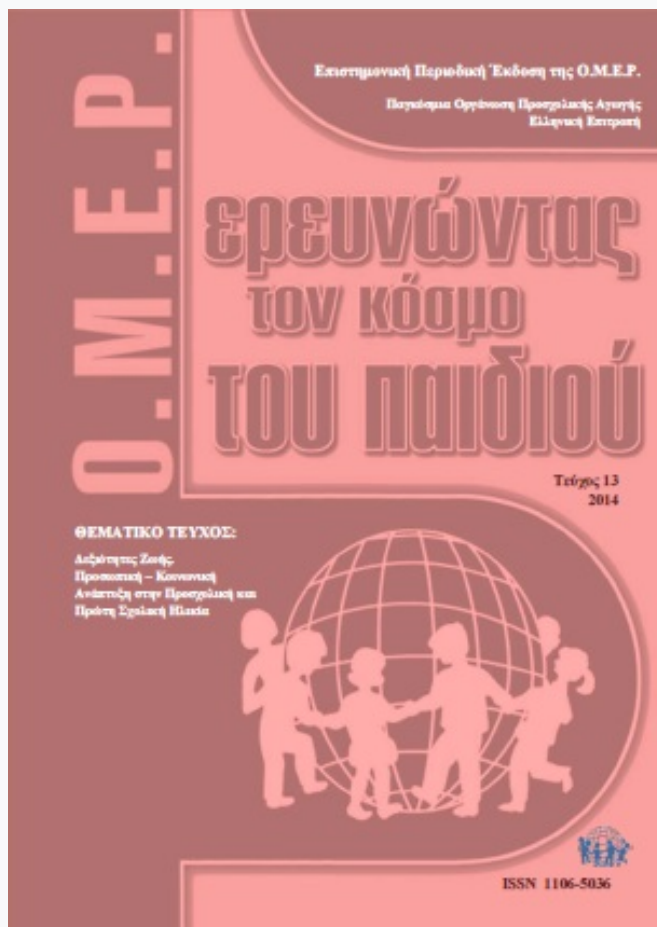

Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Τόμ. 13 (2014)

Special Issue - Life Skills

Η ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (CITIZENSHIP) ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΕ ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Χρύσα Κουράκη, Βαρβάρα Βορύλλα

doi: [10.12681/icw.17941](https://doi.org/10.12681/icw.17941)

Copyright © 2018, Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κουράκη Χ., & Βορύλλα Β. (2014). Η ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (CITIZENSHIP) ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΕ ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 13, 219–230. <https://doi.org/10.12681/icw.17941>

Κουράκη Χρύσα, Ph.D, Υπεύθυνη Πολιτιστικών Θεμάτων Δ/σης Α/θμιας Εκπ/σης Ανατ. Αττικής
Βορούλα Βαρβάρα, M.Ed, Υπεύθυνη Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Δ/σης Α/θμιας Εκπ/σης Ανατ. Αττικής

Η ΚΑΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (CITIZENSHIP) ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΕ ΈΜΦΑΣΗ ΣΕ ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εισήγηση διερευνάται αρχικά η έννοια της ιδιότητας του πολίτη ή αλλιώς πολιτειότητας (citizenship) και η συμβολή των Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στη διαμόρφωσή της. Στη συνέχεια εξετάζεται ο ρόλος των κειμένων παιδικής λογοτεχνίας με αντικείμενο το περιβάλλον και την οικολογία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε διάφορα στάδια ενός προγράμματος Π.Ε σε σχέση με την πολιτειότητα. Τέλος, επιχειρείται μια αναλυτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών της πολιτειότητας όπως υιοθετούνται και προβάλλονται από τα συγκεκριμένα κείμενα, και προτείνονται δράσεις και δραστηριότητες για αξιοποίησή τους στην τάξη.

ΛΈΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ

Παιδική λογοτεχνία, περιβαλλοντική εκπαίδευση, πολιτειότητα.

THE DEVELOPMENT OF CITIZENSHIP THROUGH ENVIRONMENTAL EDUCATION PROGRAMMES WITH EMPHASIS ON CHILDREN'S LITERATURE BOOKS

ABSTRACT

The paper initially deals with the notion of citizenship and the contribution of Environmental Education programmes to its development and promotion. Moreover, there is an examination of the role of children's literature books with an environmental and ecological focus, which can be used in an Environmental Education programme, in relation to citizenship. Finally, apart from a thorough analysis of the characteristics of citizenship regarding the way they are adopted and projected by the specific books, there are also suggestions for activities for their use in class.

KEY WORDS

Children's literature, environmental education, citizenship.

Η ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ Η ΠΟΛΙΤΕΙΟΤΗΤΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη ή αλλιώς της πολιτειότητας, όπως έχει αποδοθεί στα ελληνικά ο όρος citizenship³, αποτελεί ζητούμενο σε πολλά fora σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο καθώς αποτελεί τη βάση κάθε είδους αειφορίας: περιβαλλοντική, πολιτική, οικονομική, κοινωνική (UNESCO, 2010). Για την ιδιότητα του πολίτη είχαν ήδη μιλήσει από την αρχαιότητα ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης: ο πρώτος πρόβαλε την αληθινή παιδεία ως εκείνη που θα ενέπνεε στο μαθητή την επιθυμία να γίνει ο τέλειος πολίτης, και ο δεύτερος θεωρούσε πολίτη αυτόν που εμπλέκεται ενεργά στη διακυβέρνηση της πόλης. Από το αντίθετο μάλιστα της λέξης «πολίτης» δηλ. από τη λέξη «ιδιώτης» (αυτός που δε συμμετέχει στα κοινά) προέρχεται η αγγλική λέξη «idiot» που σημαίνει ανόητος (Collins Dictionary, 2012). Τι ακριβώς περιλαμβάνει, όμως, η ιδιότητα αυτή; Στο κείμενο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Education and active citizenship in European Union» του 1998 προσδιορίζεται η ιδιότητα του πολίτη με τις ακόλουθες διαστάσεις:

³ Για την απόδοση του όρου citizenship στα ελληνικά υιοθετήθηκε αρχικά η λέξη «αθαγένεια» (π.χ. στο άρθρο 8 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση του Μάαστριχτ (ΣΥΝΘΗΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ, 1992)). Στη συνέχεια παρατηρήθηκε ότι η λέξη «αθαγένεια» αποδίδει τη λέξη «nationality» και αναφέρεται στη νομική σχέση ανάμεσα στο πρόσωπο και το κράτος και πλέον θεωρείται πιο αποδεκτός ο όρος «πολιτειότητα» ή «ιδιότητα του πολίτη» (Παντίδης και Πασιάς, 2003).

I. *Τη νομική διάσταση*, η οποία περιλαμβάνει ένα σύνολο πολιτειακών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, II. *Τη συναισθηματική διάσταση*, η οποία συνδέεται με την προώθηση της κοινωνικής ένταξης και συνοχής και με θέματα ταυτότητας και αξιών, III. *Τη γνωστική διάσταση*, που έχει να κάνει με θέματα γνώσης και πληροφόρησης, IV. *Την πρακτική διάσταση*, η οποία αναφέρεται στην ενεργό συμμετοχή του πολίτη στα κοινά (Πασιάς, 2006).

Ο Drake (2001) παρουσιάζει την πολιτειότητα να βασίζεται στη διασύνδεση της ιδιότητας μέλους, της συμμετοχής, των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων. Προσαρμόζοντας αυτά τα στοιχεία στις μικρές ηλικίες, μπορούμε να πούμε ότι η ιδιότητα του πολίτη περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία:

- Την ιδιότητα μέλους, δηλ την αίσθηση ότι ανήκω σε μία κοινότητα (ΕΙΜΑΙ)
- Τη συμμετοχή, δηλ. την ικανότητα να παίρνω μέρος στον καθορισμό των εξελίξεων (ΚΑΝΩ)
- Τα δικαιώματα, τα οποία γνωρίζω και ασκώ με σεβασμό στον εαυτό μου και στους άλλους (ΜΠΟΡΩ)
- Τις υποχρεώσεις μου, την αίσθηση του καθήκοντος προς την κοινότητα (ΟΦΕΙΛΩ).

Γιατί, όμως, η ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη να αποτελεί στόχο διεθνών προγραμμάτων και συμφωνιών όπως αυτά της UNESCO και την Ενωμένης Ευρώπης; Για παράδειγμα το πρόγραμμα της UNESCO «Δεκαετία της Εκπαίδευσης για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη» αφού πρώτα εξετάζει διάφορα περιβαλλοντικά και κοινωνικά θέματα όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, καταλήγει να αφιερώνει το 2013-14 στον Ενεργό Πολίτη.

Πίνακας 1: ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Σ.Ε.Π.Ε.Δ, Αρ. Πρωτ. 106553/Γ7 / 13.10.2006 «Το Πλαίσιο Αναφοράς της Εκπαίδευσης για την Αειφορία και οι Σχολικές Δραστηριότητες Περιβαλλοντικής Αγωγής & Αγωγής Υγείας – Θεματικό Έτος»

Τα σχολικά έτη της Δεκαετίας 2005-2014 χαρακτηρίζονται με θεματικό περιβαλλοντικό περιεχόμενο ως εξής:

Θεματικό έτος 2005-2006: «Νερό – Γαλάζιος Πλανήτης»

Θεματικό έτος 2006-2007: «Καταναλωτισμός & Περιβάλλον»

Θεματικό έτος 2007-2008: «Δάσος – Πράσινος Πλανήτης»

Θεματικό έτος 2008-2009: «Γεωργία, Διατροφή & Ποιότητα Ζωής»

Θεματικό έτος 2009-2010: «Ενέργεια- Ανανεώσιμες Πηγές & Τοπικές Κοινωνίες»

Θεματικό έτος 2010-2011: «Εκπαίδευση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα»

Θεματικό έτος 2011-2012: «Υγεία & Παραγωγικές Διαδικασίες»

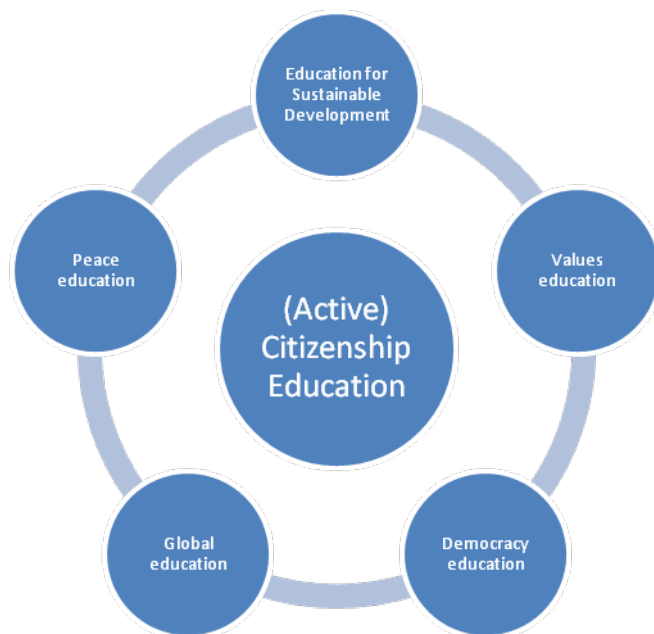
Θεματικό έτος 2012-2013: «Ανθρωπογενές Περιβάλλον & Αειφόρος Διαχείριση»

Θεματικό έτος 2013-2014: «Ενεργοί Πολίτες»

Τα οφέλη, λοιπόν, της ανάπτυξης της ιδιότητας του πολίτη στους μαθητές λειτουργούν σε δύο επίπεδα: Αφενός, στο κοινωνικό-πολιτικό επίπεδο, οι δημοκρατίες βασίζονται σε πολίτες που γνωρίζουν τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματά τους, αρθρώνουν λόγο, είναι ενεργοί στις κοινότητες τους και υπεύθυνοι για τις πράξεις τους. Αφετέρου, στο σχολικό-προσωπικό επίπεδο, η έμφαση στην πολιτειότητα δημιουργεί άτομα με αυτοπεποίθηση ικανά να αντιμετωπίσουν προκλήσεις όπως οι διακρίσεις και ο εκφοβισμός, ικανά να υψώσουν τη φωνή τους.

Τα χαρακτηριστικά αυτού του πολίτη είναι αυτά που μπορούν να εξασφαλίσουν βιωσιμότητα σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Για το λόγο αυτό, η κύρια ομοιότητα ανάμεσα σε διάφορους τύπους εκπαίδευσης, όπως η Εκπαίδευση για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη (Education for Sustainable Development), η Εκπαίδευση για την Ειρήνη (Peace Education), για τη Δημοκρατία (Democracy Education), η Εκπαίδευση Αξιών (Values Education), είναι η Εκπαίδευση για την Πολιτειότητα και μάλιστα για την Ενεργό Πολιτειότητα.

Πίνακας 2

Η εκπαίδευση για τη ιδιότητα του πολίτη απαρτίζεται από τα εξής στοιχεία:

Τη γνώση και κατανόηση εννοιών όπως ο πολιτικός εγγραμματισμός, η κατανομή & διαχείριση πόρων, η βιώσιμη ανάπτυξη, η βιοποικιλότητα-διαφορετικότητα, η κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα, η παγκοσμιοποίηση.

Την ανάπτυξη δεξιοτήτων όπως η κριτική σκέψη, η ανάλυση, η διαπραγμάτευση, η διαχείριση συγκρούσεων.

Τη διαμόρφωση αξιών - στάσεων - συμπεριφορών όπως ο σεβασμός για τη δημοκρατία και τη δικαιοσύνη, η κοινωνική συμμετοχή, η ενσυναίσθηση (Oxfam, 2006).

Τι μπορεί να σημαίνει όμως η ιδιότητα του πολίτη για την προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία;

Πίνακας 3

Τα παιδιά πριν αισθανθούν πολίτες του κόσμου πρέπει να αισθανθούν πολίτες της τάξης τους (όπως αποτυπώνεται στον πίνακα 3): δηλαδή να αναπτύξουν διάφορες κοινωνικοπολιτιστικές δεξιότητες και αξίες που διευκολύνουν τη συνύπαρξη και συμβίωση, όπως η συνεργασία, η τήρηση των κανόνων, ο σεβασμός και η ανοχή της διαφορετικότητας, ο εθελοντισμός και η αλληλεγγύη.

Τέτοιες δεξιότητες μπορούν να αναπτυχθούν άτυπα (Scheerens, 2009) μέσα από τα προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης καθώς αυτά προσφέρονται τόσο λόγω της Θεματολογίας όσο και της Μεθοδολογίας τους.

Ειδικότερα ως προς τη *θεματολογία*: θέματα όπως η διαχείριση απορριμμάτων, ενέργειας, υδάτινων πόρων, δασικών οικοσυστημάτων, ελεύθερων χώρων, η κατανάλωση κτλ είναι αυτά που βοηθούν τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν την άμεση σχέση τους με το περιβάλλον (τοπικό – παγκόσμιο, φυσικό-ανθρωπογενές). Για το λόγο αυτό τα περιβαλλοντικά προβλήματα αφορούν το σύνολο της κοινότητας, αφού όλοι υφίστανται τις συνέπειές τους. Κατά το ίδιο τρόπο, όλοι μπορούν να συμβάλλουν στην επίλυσή τους είτε με ατομική είτε με συλλογική δράση. Αυτός είναι άλλωστε και ο σκοπός της εκπαίδευσης για την Πολιτεΐότητα, όπως υποστηρίζεται από τους Brown και Fairbrass (2009: 6): ότι υπάρχει η δυνατότητα της παρέμβασης για την πρόκληση της αλλαγής.

Επιπλέον, τα παιδιά μαθαίνουν για τη συστημική δομή της κοινότητας (π.χ. Δήμος, Κεντρική Κυβέρνηση), για φορείς προστασίας της κοινότητας και του περιβάλλοντος (Λιμενικό Σώμα, Δασαρχείο, Πυροσβεστική, Πολεοδομία κτλ.) και έρχονται σε επαφή με Μ.Κ.Ο. που οργανώνουν τη δράση των πολιτών.

Μεθοδολογικά, τα προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης ακολουθούν την προσέγγιση «Μαθαίνω-Σκέφτομαι-Δρω» είτε μέσω της επίλυσης προβλήματος, είτε μέσω της διερευνητικής μάθησης ή του σχεδίου εργασίας (project). Μέσα από βιωματικές δραστηριότητες όπως η συγκέντρωση πληροφοριών, η μελέτη πεδίου, η ανάγνωση παραμυθιών, ιστοριών και βιβλίων γνώσεων σχετικού περιεχομένου, το θεατρικό παιχνίδι, η δημιουργική γραφή, οι εικαστικές δημιουργίες τα παιδιά μαθαίνουν να λειτουργούν σε ομάδες, αναπτύσσουν ενσυναίσθηση, κατανοούν σχέσεις αιτίας – αποτελέσματος και κυρίως αντιλαμβάνονται τις υποχρεώσεις τους ως πολίτες και μέλη μιας κοινότητας σε σχέση με το περιβαλλοντικό θέμα. Η μάθηση για την εκπαίδευση για την πολιτεΐότητα δεν είναι τυπική βασισμένη στο βιβλίο και στον πίνακα, αλλά, όπως προτείνεται από τους Huddleston και Kerr (2006) είναι ενεργός, διαδραστική, σχετική με τις πραγματικές ανάγκες και συνθήκες, κριτική, συνεργατική και συμμετοχική.

Μετά την ολοκλήρωση της ομαδικής έρευνας και των δραστηριοτήτων, τα προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης καταλήγουν από την πλευρά των μαθητών σε μια «δράση» που εκφράζει το πώς τα παιδιά έχουν αντιληφθεί τη διάσταση του προβλήματος αλλά και το πώς μπορούν να συμβάλουν στη λύση του διεκδικώντας τα δικαιώματά τους (δικαίωμα στον καθαρό αέρα, στο πόσιμο νερό, στις καθαρές παραλίες στους ελεύθερους, κοινόχρηστους χώρους κ.α). Η δράση καθορίζεται μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες: υποβάλλονται προτάσεις και η επιλογή πραγματοποιείται μετά από ψηφοφορία το αποτέλεσμα της οποίας γίνεται αποδεκτό από όλους. Τέτοιες δράσεις θα μπορούσαν να είναι οι ακόλουθες δραστηριότητες που ανοίγουν το σχολείο στην κοινωνία και δίνουν τη δυνατότητα παρέμβασης των μαθητών:

- πρωτοβουλίες διαμαρτυρίας (π.χ. επιστολές στο Δήμαρχο ή στις τοπικές εφημερίδες),
- δράσεις ευαισθητοποίησης της κοινωνίας (δημιουργία αφίσας ή φυλλαδίου που θα βγει εκτός τάξης, ή παρουσίαση του προγράμματος στο κοινό),
- δημιουργία και κοινοποίηση οικοκώδικα που περιλαμβάνει κανόνες και συμπεριφορές για την προστασία του περιβάλλοντος: τα παιδιά ιεραρχούν τα προβλήματα και εντοπίζουν ποιες συμπεριφορές αποτελούν λύσεις,
- ενεργός συμμετοχή στη λύση του προβλήματος με ανακύκλωση, δένδροφύτευση, καθαρισμό ακτής, ανταλλακτικό παζάρι κτλ.

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, κατά την εφαρμογή ενός προγράμματος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης σημαντικό ρόλο μπορεί να διαδραματίσει η παιδική λογοτεχνία με οικολογική θεματική η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε ως αφορμή ενός προγράμματος Π.Ε. είτε ως δραστηριότητα επέκτασης ενός θέματος που καταλήγει στην ενίσχυση της ιδιότητας του ενεργού πολίτη.

Παρακάτω θα επιχειρηθεί μια αποτύπωση της έννοιας του ενεργού πολίτη σε συγκεκριμένα εικονογραφημένα βιβλία προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας – τα οποία συχνά υπάρχουν στις βιβλιοθήκες των σχολείων- με θέμα το περιβάλλον, σύμφωνα με την ηλικία, την ιδιότητα και τη δράση των ηρώων. Επιπλέον, θα προταθούν φιλαναγνωστικές δραστηριότητες και δράσεις για επέκταση, οι οποίες μπορούν να προάγουν ακόμη περισσότερο την ανάπτυξη της πολιτειότητας στους μαθητές, όπως συνέβη σε ανάλογες παρεμβάσεις που αφορούσαν σχετικές γραπτές ή προφορικές αφηγήσεις (βλ. Philips 2010).

Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (CITIZENSHIP)

Καθώς η παιδική λογοτεχνία «εισβάλλει» συστηματικά πλέον στο χώρο του σχολείου τόσο μέσα από τη θεσπισμένη ώρα της «Φιλαναγνωσίας», όσο και από προγράμματα σχετικά με το βιβλίο που υλοποιούνται την ώρα της ευέλικτης ζώνης, η Λογοτεχνία αποσυνδέεται μερικώς από τη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος και συνδέεται με το παιχνίδι, την ψυχαγωγία, την απόλαυση, τη συναισθηματική καλλιέργεια, μέσα από ποικίλες δραστηριότητες (ΥΠ.Ε.Π.Θ, 2002).

Η χρήση λογοτεχνικών βιβλίων σε περιβαλλοντικά προγράμματα, βοηθά τους εκπαιδευτικούς να προσεγγίζουν γενικές έννοιες και θέματα δυσνόητα για τα μικρά παιδιά με απλό και εύληπτο τρόπο. Επίσης, η λογοτεχνία - ολόκληρη η παιδική/νεανική λογοτεχνία και όχι μόνο η θεματικά συνδεδεμένη με το περιβάλλον, εκλεπτύνει την αισθητηριακή αντίληψη των αναγνωστών της, αναπτύσσει τη φαντασία τους, οξύνει τις νοητικές δυνάμεις και την κρίση τους για τα ανθρώπινα και "επαναδημιουργεί" τις αιώνιες αξίες (Πέτροβιτς Ανδρουτσοπούλου, 2013). Η γοητεία που αποπνέει ένα παραμύθι μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλέστερα μονοπάτια για την εξοικείωση του παιδιού με περιβαλλοντικά θέματα από ότι τα σχολικά βιβλία ή τα βιβλία γνώσεων (Χριστοδουλίδου, 2008). Το ίδιο συμβαίνει και με τα χαρακτηριστικά της πολιτειότητας (citizenship), δηλαδή τις δεξιότητες και ιδιότητες του ενεργού πολίτη, όπως έχει αποδειχθεί από σχετικές μελέτες (Philips 2010· Popenici 2005). Στα συγκεκριμένα θεματικά βιβλία, προφορικές αφηγήσεις, παραμύθια ή μύθους οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες αποτελούν ισχυρό διδακτικό εργαλείο που επηρεάζουν τα παιδιά όσο και οι αληθινοί άνθρωποι που βρίσκονται δίπλα τους (U.S. Department of Education, 2005: 22).

Τέτοιου είδους προγράμματα που βασίζονται στη λογοτεχνία διαφοροποιούνται από ένα πρόγραμμα φιλιανγνωσίας, το οποίο στοχεύει αποκλειστικά στη διαμόρφωση της θετικής στάσης των παιδιών απέναντι στη λογοτεχνία και στην ανάγνωση βιβλίων ως ελεύθερη επιλογή και όχι ως υποχρέωση, μέσα από τη βιωματική εμπλοκή τους με το κείμενο και τις παιγνιώδεις δραστηριότητες που σχετίζονται με το συγγραφέα, με την κατανόηση του κειμένου, με τη δομή και τις αφηγηματικές του τεχνικές (Κατσίκη- Γκίβαλου, 2011). Προγράμματα που βασίζονται στη λογοτεχνία και στοχεύουν στην περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και στη διαμόρφωση ενεργών πολιτών θα πρέπει να βελτιώνουν την ποιότητα της αναγνωστικής εμπειρίας, να οδηγούν τους αναγνώστες μέσα από συζήτηση σε σκέψεις που δεν είχαν κάνει ή ακόμη κι αν είχαν κάνει δεν είχαν μπορέσει να τις εκφράσουν. Επίσης θα πρέπει να περιλαμβάνουν ερωτήσεις για τις αντιδράσεις των χαρακτήρων, να ενθαρρύνουν τα παιδιά να αναγνωρίζουν ποιο θέμα του κειμένου ταιριάζει με τις αντιλήψεις τους, καθώς και να εμπεριέχουν δραστηριότητες προσανατολισμένες πρωταρχικά στον αναγνώστη και στο βιβλίο και όχι στο αναλυτικό πρόγραμμα. Συνεπώς, «το λογοτεχνικό κείμενο μέσα από τη γοητεία που ασκεί στον αναγνώστη θα χρησιμοποιηθεί ως μέσο για ενημέρωση, ως αφορμή για σκέψη, ως βάση για σχεδιασμό δράσεων» (Σιορίκης, 2013: 87).

Έτσι ένα μοντέλο προγράμματος που βασίζεται στην επεξεργασία κάποιου κειμένου παιδικής λογοτεχνίας σύμφωνα με τη Singleton (1997: 25) διαρθρώνεται ως εξής: στην αρχή δίνεται η περίληψη του βιβλίου μαζί με δραστηριότητες παρακίνησης για την ανάγνωσή του (σύμφωνα με τους Jobe & Hart, 2010 η μεγαλόφωνη ανάγνωση κρίνεται πιο αποτελεσματική). Στη συνέχεια ακολουθούν ερωτήσεις και συζήτηση, ενώ στο τέλος δίνονται δραστηριότητες επέκτασης για περαιτέρω σκέψη και μάθηση.

Οι ερωτήσεις μέσα από τις οποίες προκύπτει αβίαστα συζήτηση, αποτελούν βασικό στοιχείο του προγράμματος, καθώς βοηθούν τα παιδιά να αναγνωρίσουν τις αξίες σε μια ιστορία. Έτσι καλό είναι να γίνονται ερωτήσεις σχετικά με:

1. Τα κίνητρα των χαρακτήρων

Π.χ. Πώς αντιδρούν οι άνθρωποι στην ιστορία;

Είχαν καλά κίνητρα;

Ποιοι είναι οι ήρωες; Γιατί είναι ήρωες; Ήταν κακοί; Γιατί ήταν κακοί;

2. Τις κρίσεις των χαρακτήρων

Π.χ. Πήραν οι άνθρωποι καλές αποφάσεις; Γιατί ή γιατί όχι;

3. Τη δράση των χαρακτήρων

Π.χ. Πώς πάρθηκαν οι αποφάσεις; Ποια βήματα ακολούθησαν; Υπήρχαν εμπόδια; Πώς αντιμετωπίστηκαν;

4. Την ευαισθητοποίηση

Π.χ. Τι σκέπτονται οι άνθρωποι για το καλό των άλλων;

Η ιστορία είχε καλό ή κακό τέλος; Για ποιον ήταν καλό και για ποιον κακό;

Πώς θα μπορούσε η ιστορία να εξελιχθεί καλύτερα για όλους; (U.S. Department of Education, 2005: 22-23).

ΣΤΟΧΟΙ

Όπως προαναφέρθηκε, στόχος της έρευνας ήταν η διαπίστωση του τρόπου αποτύπωσης της έννοιας του ενεργού πολίτη σε συγκεκριμένα εικονογραφημένα βιβλία προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας με θέμα το περιβάλλον, σύμφωνα με την ηλικία, την ιδιότητα και τη δράση των ηρώων. Οι κατηγορίες προς διερεύνηση που προέκυψαν μετά την ανάγνωση των βιβλίων και σύμφωνα με την έννοια του ενεργού πολίτη είναι οι εξής:

- από ποιους γίνεται η υπόδειξη του προβλήματος,
- ποιοι χρεώνονται την ευθύνη,
- ποιοι αναλαμβάνουν πρωτοβουλία και

- ποιοι τελικά δίνουν τη λύση.
- Επίσης,
- ποιες λύσεις δίνονται,
 - κατά πόσο προκύπτουν από συνεργασία και
 - διαβουλεύσεις και
 - αν οι ενήλικες συμμετέχουν σε αυτές.

Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο του μοντέλου προγράμματος που αναφέραμε παραπάνω, θα προταθούν ενδεικτικές δραστηριότητες που μπορούν να ακολουθήσουν την ανάγνωση του κειμένου και την επεξεργασία των εννοιών του μέσω ερωτήσεων.

ΔΕΙΓΜΑ

Το δείγμα των βιβλίων προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας που χρησιμοποιήσαμε προέκυψε ενδεικτικά από το σχετικό υλικό βιβλιοθηκών δύο σχολείων: του 2ου Νηπιαγωγείου Παιανίας και του Δημοτικού Σχολείου των Εκπαιδευτηρίων Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος. Προϋπόθεση για την επιλογή ενός βιβλίου αποτέλεσε η υπόδειξη συγκεκριμένου περιβαλλοντικού προβλήματος και η ύπαρξη οποιασδήποτε μορφής δράσης απέναντι σε αυτό. Έτσι αποκλείστηκαν τα βιβλία γνώσεων, καθώς και τα βιβλία όπου απλώς αναφέρεται η ύπαρξη ή η περιγραφή κάποιου περιβαλλοντικού θέματος.

Πίνακας 4

ΤΙΤΛΟΙ ΒΙΒΛΙΩΝ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ
1. Οι μύγες τα χελιδόνια και εγώ, Φίλιππος Μανδηλαράς, Πατάκης
2. Ο Τραμ, Κώστας Μάγος, Πατάκης
3. Η Μεσόγειος είμαι εγώ και δεν είμαι πια εδώ!, Βαγγέλης Ηλιόπουλος, Πατάκης
4. Με το ποδήλατό μου αρχηγό τα αυτοκίνητα νικώ, Βαγγέλης Ηλιόπουλος, Πατάκης
5. Ο Κότσυφας απαιτεί το δάσος να σωθεί, Βαγγέλης Ηλιόπουλος, Πατάκης
6. Η μικρή Γοργόνα πώς να ζήσει στο Σκουπιδονήσι;, Βαγγέλης Ηλιόπουλος, Πατάκης
7. Παιδιά σε δράση! Η ώρα να σώσουμε τη Γη έχει φτάσει, Βαγγέλης Ηλιόπουλος, Πατάκης
8. Το Αστροπελέκι με την περιέργεια βρίσκει λύση για την ενέργεια, Βαγγέλης Ηλιόπουλος, Πατάκης
9. Ο κύριος Μπεν η Μου και τα σκουπίδια, Σοφία Ζαραμπούκα, Πατάκης
10. Στο δάσος, Σοφία Ζαραμπούκα, Πατάκης
11. Πού πας χελωνάκι;, Καλλιώ Καστρησιού, Καλειδοσκόπιο
12. Το Βρωμοχώρι, Σοφία Ζαραμπούκα, Κέδρος
13. Σκουπιδιστάν, Κώστας Μάγος, Πατάκης
14. Η πόλη με το ουράνιο τόξο, Χρήστος Μπουλώτης, εικ. Δέσποινα Καραπάνου, Πατάκης
15. Ο Τζιτζικο-Περικλής Υπουργός Φύσης!, Ελένη Σβορώνου, εικ. Μαρία-Λουίζα Βαφιαδάκη, Μεταίχμιο
16. Η Σεμέλη διώχνει το νέφος, Χρήστος Μπουλώτης, εικ. Νικόλας Ανδρικόπουλος, Ελληνικά Γράμματα
17. Τα χελωνάκια του Παύλου, Σοφία Καλαντζάκου, εικ. Σπύρος Γούσης, Πατάκης
18. Μια νύχτα στη χωματερή, Κώστας Μάγος, εικ. Ανδρέας Γεωργιάδης, Μικρή Άρκτος
19. Ένα δέντρο ζητάει αυλή, Λίτσα Παναγιωτοπούλου, εικ. Νίκος Μαρουλάκης, Μίνωας
20. Τίνος είναι ο αέρας;, Γιο Σομέι, Σύγχρονοι Ορίζοντες,
21. Το πλανόδιο πάρκο, Αντώνης Παπαθεοδούλου, Πατάκης
22. Το κόκκινο σουτζουκάκι, Λίτσα Ψαραύτη, Πατάκης

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ενασχόληση με θέματα οικολογίας και περιβάλλοντος στην ελληνική παιδική λογοτεχνία ξεκίνησε μετά τη μεταπολίτευση, καθώς οι νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και οι νέες ιδέες στην εκπαίδευση έφεραν ανανέωση και στη θεματολογία. Έτσι στην πορεία των σχετικών εκδόσεων, η οποία ήταν αυξητική (Παπαδάτος, 1995:106-107), πολλά βιβλία για όλες τις ηλικίες έχουν γραφτεί και ποικίλες πτυχές της οικολογίας έχουν προσεγγιστεί.

Τα θέματα που θίγονται σε αυτά εικονογραφημένα βιβλία σχετίζονται με την προστασία του δάσους, την ανακύκλωση, την προστασία των θαλασσών, την υπερθέρμανση του πλανήτη, την κλιματική αλλαγή και την τρύπα του όζοντος, την προστασία της θαλάσσιας χελώνας, το θέμα της ενέργειας, τα αδέσποτα, την έλλειψη πρασίνου στις πόλεις και τις επιπτώσεις της ανθρώπινης παρέμβασης στη φυσική αλυσίδα. Όπως επισημαίνει και ο Παπαδάτος (Παπαδάτος χ.η.: 7) τα στοιχεία των βιβλίων προβάλλονται στα πλαίσια της «Οικολογικοποίησης της σκέψης, μιας βαθιάς διαδικασίας την οποία σύμφωνα με τον E. Morin έχει ανάγκη ο σύγχρονος κόσμος». Ο Morin όπως επισημαίνει ο Παπαδάτος, αναφέρει ότι «η πολυπλοκότητα στη φύση ενέχει την ‘έσχατη ηθική’ που είναι ‘η ανάδυση της ανθρωπότητας’, με την έννοια της ‘αφύπνισης μέσα μας αυτής της ίδιας της ανθρωπότητας’. Μέσω δηλαδή διαδικασιών εσωτερικής αλλαγής και κριτικής στάσης».

Τα παιδιά δρουν κυρίως ως ομάδα και αναλαμβάνουν δυναμική δράση απέναντι σε κέντρα εξουσίας, πρακτική ιδιαίτερα προσφιλή στους συγγραφείς (Παπαδάτος 1995: 111).

Πίνακας 5

	ΥΠΟΔΕΙΞΗ	ΕΥΘΥΝΗ	ΛΥΣΗ	ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ
ΦΥΣΗ	8	-	4	4
ΠΑΙΔΙΑ	9	0	8	9
ΜΕΓΑΛΟΙ	2	7	1	
ΦΥΣΗ - ΠΑΙΔΙΑ	-	-	2	3
ΜΕΓΑΛΟΙ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΑ	1	3	2	3
ΑΝΘΡΩΠΟΙ - ΓΕΝΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ	-	7	-	-
ΑΠΡΟΣΩΠΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ - ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ	2	-	2	2
ΚΑΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ	1	5	3	1

Έτσι, σύμφωνα με τον Πίνακα 5, στα περισσότερα βιβλία εντοπίζουν το πρόβλημα, προσπαθούν να βρουν λύση, αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και προβαίνουν σε δράση οποιασδήποτε μορφής. Την ευθύνη για όσα συμβαίνουν την αναλαμβάνουν στη μειονότητα των λογοτεχνικών κειμένων. Τα παιδιά/νέοι μαζί με τη Φύση σε διάφορες μορφές της (πουλιά, θεότητες, δέντρα, ζώα, φεγγάρι, άνεμος, θάλασσα) εμφανίζονται πιο ευαισθητοποιημένα και δραστήρια, πιθανώς λόγω της αθωότητας και της έλλειψης υστεροβουλίας. Σε αρκετά βιβλία η υπόδειξη του προβλήματος στα παιδιά γίνεται από τη Φύση, η οποία τα παρακινεί και τα αφυπνίζει, καθώς από μόνα τους δεν έχουν συνειδητοποιήσει την ύπαρξη προβλήματος.

Ταυτόχρονα οι ενήλικες ή οι άνθρωποι γενικά (όπου υπαινίσσονται και πάλι οι ενήλικες) στην πλειοψηφία των βιβλίων χρεώνονται την ευθύνη για τη δημιουργία του εκάστοτε περιβαλλοντικού προβλήματος, δεν αναλαμβάνουν πρωτοβουλία για την επίλυσή του, αδιαφορούν και δεν αντιλαμβάνονται καν την ύπαρξή του, πριν τους το υποδείξει κάποιος. Ωστόσο, όπως φαίνεται από τον

Πίνακα 6, στο τέλος στην πλειοψηφία τους παρακινούνται από τα παιδιά, συνεργάζονται και συμμετέχουν στις διαβουλεύσεις και στην υλοποίηση της λύσης.

Πίνακας 6

	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΚΑΜΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑ
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ	16	6	1
ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΕΙΣ	12	10	1
ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΜΕΓΑΛΩΝ	9	11	1

Συμπερασματικά θα λέγαμε πως οι αρχές της πολιτειότητας στα συγκεκριμένα βιβλία με περιβαλλοντικά θέματα, προβάλλονται κυρίως από τα παιδιά και τη Φύση. Η συνεργασία, η αλληλεγγύη, ο εθελοντισμός, η ανάληψη πρωτοβουλιών, οι διαβουλεύσεις (έστω και περιορισμένης μορφής) για την εύρεση και υλοποίηση της λύσης του προβλήματος, αποτελούν έννοιες που υπάρχουν σχεδόν σε όλα τα βιβλία ενεργοποιώντας τους πολίτες.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

Αφού προηγηθούν τα βήματα της ανάγνωσης, των ερωτήσεων και της συζήτησης για την προβολή της έννοιας του ενεργού πολίτη, μερικές δραστηριότητες βασισμένες στα λογοτεχνικά βιβλία που μπορούν να ακολουθήσουν για επέκταση και περαιτέρω μάθηση είναι οι εξής:

- ✓ **Αναγνώσεις:** *Η συγκεκριμένη δραστηριότητα προηγείται των ερωτήσεων και της συζήτησης.* Καλούμε μεγαλύτερα παιδιά να διαβάσουν στα μικρότερα και να συνδράμουν στην υλοποίηση των δραστηριοτήτων. Το ίδιο μπορεί να γίνει και με τους γονείς τις «ημέρες ανάγνωσης». Τις ημέρες αυτές ένας γονιός μαζί με το παιδί του έρχεται στο σχολείο και διαβάζουν ή παρουσιάζουν ένα βιβλίο που επιλέγουν από τη βιβλιοθήκη με όποιο τρόπο θέλουν (με συνοδεία μουσικής, με ανάγνωση αποσπάσματος, με δραματοποίηση κλπ.). Στη συνέχεια ακολουθεί συζήτηση, ενώ ο γονιός ή το μεγαλύτερο παιδί δεσμεύονται με το «συμβόλαιο του ενεργού πολίτη» για το τι θα κάνουν οι ίδιοι ως ενεργοί πολίτες. Τις επόμενες μέρες στέλνουν στο σχολείο επιστολές, φωτογραφίες κτλ. που δηλώνουν τη δράση τους.
- ✓ **Γαντόκουκλες:** Κατασκευάζουμε γαντόκουκλες από τους ήρωες των βιβλίων και γίνονται οι μασκώτ της τάξης. Κάθε μέρα μια κούκλα μπορεί να θέτει ένα θέμα προς συζήτηση σχετικό με την έννοια της «πολιτειότητας», να προτείνει το επόμενο βιβλίο για ανάγνωση, να διαβάζει ένα απόκομμα εφημερίδας ως έναυσμα για συζήτηση. Αν κατασκευαστούν αρκετές κούκλες μπορούν να συνομιλούν με μορφή κουκλοθέατρου, να θέτουν ένα πρόβλημα που απασχολεί το συγγραφέα και τους ήρωες του βιβλίου τους, να συζητούν και να προτείνουν λύσεις για αυτό, φτιάχνοντας μια νέα διακειμενική ιστορία. Σε περίπτωση συνεργασίας με άλλη τάξη ή άλλο σχολείο, οι κούκλες μαζί με το βιβλίο μπορούν να ανταλλάγουν, θέτοντας νέες προτάσεις και δράσεις.
- ✓ **Θεματικοί Όμιλοι:** Σχηματίζουμε μικρές ομάδες, οι οποίες «υιοθετούν» ένα από τα θέματα που προβάλλονται στα βιβλία που διαβάσαμε. Κάθε ομάδα συζητά το θέμα, προτείνει λύσεις, αναλαμβάνει πρωτοβουλίες και ευθύνες, προβαίνει σε δράση. Έτσι για παράδειγμα η ομάδα που έχει «υιοθετήσει» τον *Τραμ* συζητά για τα αδέσποτα της γειτονιάς, εντοπίζει και καταγράφει τα προβλήματα που δημιουργούν, καθώς και τα θετικά στοιχεία της συνύπαρξής τους, συζητούν για το τι μπορούν να κάνουν για αυτά, γράφουν μια επιστολή στην Εταιρεία προστασίας αδέσποτων ζώων καλώντας για εμβολιασμούς και στείρωσεις, φτιάχνουν σπιτάκια με τη βοήθεια των γονιών τους, φροντίζουν για το φαγητό τους, κολλούν αφίσες για την ενημέρωση και ενεργοποίηση των πολιτών.

- ✓ **Οι φωτογράφοι:** Τα παιδιά φωτογραφίζουν στιγμιότυπα που τους θυμίζουν περιστατικά από τα βιβλία που διάβασαν. Στη συνέχεια φέρνουν τις φωτογραφίες στο σχολείο και τις αντιστοιχίζουν σε έναν πίνακα με το απόσπασμα του βιβλίου στο οποίο αναφέρονται. Στο τέλος ένα βιβλίο μπορεί να εικονογραφηθεί από την αρχή με τις φωτογραφίες των παιδιών.
- ✓ **Θεατρικές τεχνικές (Παπαδόπουλος, 2010):**
 - **Η καρτέκλα των αποκαλύψεων:** Ένα παιδί υποδύεται τον ήρωα ενός βιβλίου και κάθεται σε μια καρτέκλα. Τα υπόλοιπα παιδιά του παίρνουν συνέντευξη για τις απόψεις και τις ενέργειές του, για το πώς νιώθει και τι σκέφτεται.
 - **Το περίγραμμα του χαρακτήρα:** Φτιάχνουμε το περίγραμμα ενός από τους χαρακτήρες του βιβλίου και μέσα γράφουμε τα στοιχεία εκείνα που τον καθιστούν ενεργό πολίτη. Απ' έξω γράφουμε τι δεν έκανε και τι θα μπορούσε να κάνει για να δράσει υπεύθυνα.
- ✓ **Δημιουργική Γραφή:**
 - **Αλφαβητάρι:** Φτιάχνουμε το αλφαβητάρι του βιβλίου π.χ. για *Το Πλανόδιο πάρκο Α* αποφάσισαν, **Β** βρήκαν, **Γ** γέμισαν, **Δ** διάφορα λουλούδια, **Ε** εθελοντισμός.... Στη συνέχεια με τις λέξεις που έχουμε βρει γράφουμε ένα τραγούδι και το μελοποιούμε χρησιμοποιώντας αυτοσχέδια μουσικά όργανα ή το σώμα μας. Χρησιμοποιώντας μια βιντεοκάμερα μπορούμε να γυρίσουμε και ένα «video-clip» και να το προβάλλουμε σε άλλα σχολεία, στο blog του σχολείου ή στο site του Δήμου μας.
 - **Το «ενεργό ρομπότ»:** Κατασκευάζουμε ένα φανταστικό ρομπότ και του δίνουμε όποια μορφή θέλουμε από τους ήρωες των βιβλίων. Στη συνέχεια φτιάχνουμε το «λογισμικό» του γράφοντας φράσεις - οδηγίες σε χαρτάκια και τα ρίχνουμε μέσα του, έτσι ώστε να γίνει «ενεργός πολίτης». Οι φράσεις θα αναφέρονται σε σκέψεις, πράξεις, συναισθήματα.
Π.χ. Σκέψεις: Να σκέφτεσαι πριν πετάξεις το χαρτάκι από την τσίγλα σου στο δρόμο.
Πράξεις: Όταν βλέπεις φως άσκοπα αναμμένο, να το σβήνεις. Όταν βλέπεις σκουπίδι πεταμένο στο δρόμο να σκύβεις να το μαζεύεις.
Συναισθήματα: Να χαίρεσαι όταν βλέπεις παιδιά να φροντίζουν τα ζώα. Να θυμώνεις όταν βλέπεις κάποιον να πετάει σκουπίδια στη θάλασσα.
 - **Κόμικ:** Φτιάχνουμε τρισδιάστατα κόμικς και βάζουμε τους ήρωες του βιβλίου να συνομιλούν.
- ✓ **Κατασκευή παιχνιδιών:** Με βάση το θέμα του βιβλίου φτιάχνουμε ένα επιτραπέζιο παιχνίδι ή οργανώνουμε ένα παιχνίδι κρυμμένου θησαυρού, αξιοποιώντας είτε γρίφους από το βιβλίο (π.χ. το όνομα του ήρωα, τον τρόπο δράσης του κτλ.) είτε ερωτήσεις που θέτουν στα παιδιά διλήμματα και προβληματισμούς για σωστή δράση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (2011). Λογοτεχνία και Εκπαίδευση: Από τα στενά όρια μιας διδασκαλίας στην καλλιέργεια της φιλιαναγνωσίας. Στο *Επιμορφωτικό υλικό για εκπαιδευτικούς*, το οποίο δημιουργήθηκε στο πλαίσιο των Πράξεων: Καινοτόμες δράσεις ενίσχυσης της φιλιαναγνωσίας των μαθητών.
- Παντίδης, Σ., & Πασιάς, Γ. (2003). *Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαδόπουλος Σίμος (2010). *Παιδαγωγική του Θεάτρου*. Αθήνα.
- Πασιάς, Γ. (2006). *Ευρωπαϊκή Ένωση και Εκπαίδευση*. (Α' τόμος). Αθήνα: Gutenberg.
- Πέτροβιτς Ανδρουτσοπούλου Λ. (2013). Οικολογία και Παιδική/Νεανική Λογοτεχνία. Ανακτήθηκε 18/2/2015 από το http://lotypetrovits.blogspot.gr/2013/06/blog-post_5.html.
- Παπαδάτος Γ. (1995). Η οικολογία στην ελληνική παιδική λογοτεχνία. Στο Α. Κατσίκη – Γκίβαλου, (επιμ.), *Παιδική Λογοτεχνία Θεωρία και Πράξη*, α' τόμος (σσ. 103-118). Αθήνα: Καστανιώτης.

Παπαδάτος Γ. (χ.η.). Παιδικό λογοτεχνικό βιβλίο και περιβαλλοντικά προβλήματα. Στην Ιστοσελίδα του Πανεπιστημίου Αιγαίου-ΤΕΠΑΕΣ. Ανακτήθηκε 18 Φεβρουαρίου 2015 από το <http://www.rhodes.aegean.gr/tepaes/anamorfosi/draseis/tom-c/Papadatos.pdf>

Σιορίκης, Χ. (2013). Απ' τα λόγια στα δέντρα: Δραστηριότητες για τη Φιλαναγνωσία και την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (Δημοτικό). Στο Πάτσιου, Β. & Καλογήρου Τ. (επιμ.), *Η Δύναμη της Λογοτεχνίας- Διδακτικές Προσεγγίσεις –Αξιοποίηση Διδακτικού Υλικού (Δημοτικό-Γυμνάσιο-Λύκειο)* (Σελ. 85-104). Αθήνα: Gutenberg.

ΣΥΝΘΗΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ (1992). Ανακτήθηκε 1 Οκτωβρίου 2013 από europa.eu: <http://eur-lex.europa.eu/el/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html#0001000001>

ΥΠ.Ε.Π.Θ. (2002). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών – Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης*, τομ. Α', Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

ΥΠ.Ε.Π.Θ. – Σ.Ε.Π.Ε.Δ (2006). Εγκύκλιος: Το Πλαίσιο Αναφοράς της Εκπαίδευσης για την Αειφορία και οι Σχολικές Δραστηριότητες Περιβαλλοντικής Αγωγής & Αγωγής Υγείας – Θεματικό Έτος, Αρ. Πρωτ. 106553/Γ7 / 13.10.2006.

Χριστοδουλίδου Λ. (2008). Οικολογική συνείδηση, συμφιλίωση και αρμονία του ανθρώπου με τη Φύση μέσα από την ενότητα Εμείς και η Φύση του Ανθολογίου λογοτεχνικών κειμένων, Με λογισμό και μ' όνειρο της Ε' και ΣΤ' τάξης του Δημοτικού σχολείου. *Κείμενα*, τχ. 8 ISSN: 1790-1782. Ανακτήθηκε 25 Σεπτεμβρίου 2013 από http://keimena.ece.uth.gr/main/index.php?option=com_content&view=article&id=120:p3t8&catid=52:tefxos8&Itemid=60

Brown, K. J., & Fairbrass, S. (2009). *The citizenship teacher's handbook*. London; New York: Continuum.

Collins English Dictionary - Complete & Unabridged 10th Edition. Ανακτήθηκε στις 20 Φεβρουαρίου 2015, από Dictionary.com, website: <http://dictionary.reference.com/browse/idiot>

Drake, R. F. (2001). *The Principles of Social Policy*. Hampshire: Palgrave.

Huddleston, T., & Kerr, D. (2006). *Making sense of citizenship. A continuing professional development handbook*. London: Hodder Education.

Jobe R. & Hart, P. (2010). Η λογοτεχνία στα σχολεία σήμερα. *Διαδρομές στο χώρο της Λογοτεχνίας για παιδιά και νέους* τ.99, 52-54. Ανακτήθηκε 22 Σεπτεμβρίου από http://issuu.com/darkoudeas/docs/t.99_internet

Oxfam. (2006). *Education for Global Citizenship: A guide for schools*. Ανακτήθηκε 10 Σεπτεμβρίου, 2013, από [www.oxfam.org.uk: http://www.oxfam.org.uk/~media/Files/Education/Global%20Citizenship/education_for_global_citizenship_a_guide_for_schools.ashx](http://www.oxfam.org.uk/~media/Files/Education/Global%20Citizenship/education_for_global_citizenship_a_guide_for_schools.ashx)

Philips G. L. (2010). *Young Children's Active Citizenship: Storytelling, Stories and Social Action* (Phd.). Centre for Learning Innovation Faculty of Education Queensland University of Technology. Ανακτήθηκε 24 Φεβρουαρίου 2015 από http://eprints.qut.edu.au/38881/1/Louise_Phillips_Thesis.pdf

Popenici S. (2005). Teaching Responsible Citizenship Through Imaginative Narrative Mythological Structures. *Teaching Education* 1(March), 33-40. Ανακτήθηκε 23 Φεβρουαρίου 2015 από http://www.researchgate.net/publication/249004788_Teaching_responsible_citizenship_through_imaginative_narrative_mythological_structures

Scherens, J. (2009). *Informal Learning of Active Citizenship at School*. Springer.

Singleton R. L.(1997). *C is for Citizenship: Children's Literature and Civic Understanding*. Social Science Education Consortium Boulder, Colorado. Ανακτήθηκε 22 Σεπτεμβρίου 2013 από http://www.educationworld.com/a_curr/curr082.shtml

UNESCO (2010). *Teaching and Learning for a Sustainable Future*. Ανακτήθηκε 29 Σεπτεμβρίου 2013 από http://www.unesco.org/education/tlsf/mods/theme_b/mod07.html?panel=2#top

U.S. Department of Education (2005). *Helping your child become a responsible citizen*. Washington, D.C.: U.S. Department of Education, Office of Communications and Outreach. Ανακτήθηκε 23 Σεπτεμβρίου 2013 από <http://www2.ed.gov/parents/academic/help/citizen/citizen.pdf>

Στοιχεία επικοινωνίας:

Χρύσα Κουράκη, ckouraki@hotmail.gr

Βαρβάρα Βορύλλα, veravorylla@sch.gr